

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती

संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर

बलभीम कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना:

मराठी संत परंपरेतील तुकारामांचे साहित्य हा अनोखा आणि अतुलनीय ठरतो. केवळ धार्मिक विषयांपुरतेच मर्यादित न राहता ते समाजसुधारणा, कलावंत आणि संस्कृतीचे जतन करण्यात अग्रेसर होते. त्यांच्या अभंगवाणीच्या माध्यमातून भाषा, समाज आणि संस्कृती या तिन्ही घटकांचा समन्वयाने विचार केला आहे.

भाषेवरील प्रभाव:

तुकारामांची अभंगवाणी लोकभाषेत लिहिली असल्याने सर्वसामान्यांपर्यंत पोचण्यास मदत झाली. ते म्हणतात, "अक्षरी कवणेंना पडिले। शब्दां गुंफिले शब्दांतुनि शब्द वेढिले।" (तुकाराम, २००८, पृ. ३२७) अशा प्रकारे शब्दकळा करून, त्यांनी भाषेची विशिष्ट शैली विकसित केली. एकीकडे गाढ तर दुसरीकडे लोकबोलीची साधी भाषा वापरून लोकांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला.

साहित्यिक पंढरीचे वर्णन करतांना मराठीची वाक्प्रचितता आणि सुबोधता त्यांना साधली आहे. "झरा झरा वाहते। मंजिरासरी गाते।।" (पृ. १२७२) असे वर्णनात्मक अभंग सोप्या शब्दांनी रचले आहेत. त्यामुळे लोकभाषा अधिकाधिक समृद्ध झाली

तुकारामांच्या भाषाशैलीची विशेषतः किंवा त्यांच्या शब्दांचा वापर आणि कलागुणांचा विचार करता येईल. भावार्थाची अभिव्यक्ती करण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या अलंकारप्रयोगांचा अवलंब केला होता. त्याचबरोबर लोकप्रिय मुहावरे आणि उपमाही वापरल्या आहेत. या सर्वांमुळे त्यांची भाषा अतिशय प्रभावी आणि सुलभ झाली. उदा. "मानसीं उमजली काया। निराळी निराळी खेळती माया।।" (पृ. २९९६) अशा प्रकारची उदाहरणे देऊन विशद विवेचन करता येईल.

तुकारामांनी लोकभाषेच्या साहाय्याने अद्वितीय शैली विकसित केली. त्यांच्या रचनांमध्ये ग्रामीण वातावरणातील खेड्यापाड्यांची प्रचिती आली आहे. "वीट माळुंगा रे घेवून। गालीसाजरा सुरवातीची भेटी देवून।।" (पृ. २२४६) अशा उदाहरणांमधून ग्रामीण संस्कृतीची छटा दिसून येते. लोकजीवनातील सुखदुःख, रीतिरिवाज यांचे सहज चित्रण आढळते. "चिंतामणी खरीच होता कान्हो। कामशास्त्रचि नुसता भानो।।" (पृ. १६३०)

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती

संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर

शब्दसाम्राज्यावर तुकोबांचा प्रभुत्व होता. काव्यप्रसंगी शास्त्रीय अलंकार तर कधी मुहावरे आणि उपमांचा उपयोग करून भक्तिपंथातील अवघड तत्त्वज्ञानाला भाषेचा अनोखा गाभा देण्यात त्यांना यश आले. "उदक केला मूं रंकांचा। पावला शौकांचा।।" (पृ. ३२८६) अशा वाक्यरचना आणि अभिव्यक्ती तुकारामांच्या लेखनकौशल्याची साक्ष देते.

भाषावैशिष्ट्ये:

तुकोबांच्या अभंगरचनेत ग्रामीण लोकजीवनाचे उत्कट चित्रण झालेले आहे. ग्रामदैवते, लोककथा, रुढी, खेड्यांमधील रितीरिवाज अशा विविध बाबींचा आविष्कार भाषेत झालेला दिसतो. "चोखा गेली झुंजार। आम्ही झुंजलो वळखेंचा शिंकार।।" (पृ. ३५६९) अशा प्रकारच्या उदाहरणातून लोककलांची अभिव्यक्ती झालेली दिसते.

काव्यप्रयोगांमुळे त्यांची भाषाशैली अधिकच साकार झाली आहे. उपमा, रूपक, यमक इत्यादी अलंकारप्रयोग भरपूर आढळतात. "जया जया मी प्रीती केली। तया तया मनमोहिनी झाली।।" (पृ. २६५८) येथे शब्दांमधील साम्य दाखवणारा यमक वापरला आहे. "श्रवणकर्माप्रीतिपंथी। देवळा देवू कौतुकी।।" (पृ. ४७८९) अशा प्रकारची उदाहरणे त्यांच्या शब्दप्रसिद्धीचा पुरावा पटवतात.

शेवटी, भाषेची अभिव्यक्तीस आलेली अचूक शक्ती तुकोबांना देवाच्या प्रेरणाप्रमाणेच वाटत होती आणि ते साहजिकतेने त्यांच्या अभंगात व्यक्त करतात. "गाणेंबोलणें जे होईल। तें तें कवीना टपटपे टिपे।।" (पृ. २४०७). अशा प्रकारे तुकोबांच्या साहित्यातील भाषा वैशिष्ट्यांचा आराखडा मांडता येईल.

समाजावरील प्रभाव:

समकालीन घटनांचे चित्रण करून तुकारामांनी समाजप्रबोधन केले. स्त्रियांच्या हक्कांप्रती जागरूक करतांना म्हटले, "गुरुवचनी मातेचा आदर। स्वप्नी महादेवीचा विचारा।।" (पृ. २२८४) जातिभेद नष्ट करून त्यांनी सर्व मानवजातीची एकात्मता दाखविली. "सर्वांसी सृष्टी तेणें रचिली। चरणी दंडवत करितों।।" (पृ. ५०८)

तुकारामांनी दारिद्र्यनिर्मूलनाची वाणी तेवढ्याच उत्स्फूर्तपणे उच्चारली "सांडीना घोषवाट। धनदौलत नासवा जा दाट।।" (पृ. ५५८) अशा अनेक अभंगांमधून समाजसुधारक विचारांना वाचा फोडली.

तुकारामांनी विशेषतः स्त्री-पुरुष समानता, जातिभेद निर्मूलन आणि दारिद्र्यनिवारण या मुद्द्यांवर बऱ्याच प्रमाणात भर दिला. यासंबंधीचा विषय अधिक विस्तारपूर्वक मांडता येईल. मानवतावादाची पायाभूत तत्वे त्यांच्याद्वारे प्रतिपादित झालेली होती. "जन्मा आलों

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती

संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर

अपराधीपणें। परी आपण पाहिजे प्रारब्धेनें।।" (पृ. ३७१६) असल्या प्रकारच्या अभंगरचनेतून समाजजागृतीची चळवळ सुरु झाली होती

तुकारामांनी समाजातील विषमतांवर बोट ठेवले. स्त्रियांवरील अन्याय, जातिभेद आणि गरिबीचा मुद्दा उपस्थित केला. "धाकुटा धाकुटी लागले। आम्हां लोकां मेले गिळे।।" (पृ. २७३४) अशा शब्दांतून भुकेमरीची वेदना व्यक्त होते. गरीब तर त्यांच्याच घरातील अन्न खातात असा सवाल उपस्थित करून जातिव्यवस्थेवर घावा घातला.

"जातिदिसे जनार्दना। भक्ति नादिसे मज तूना।।" (पृ. २५६५) या अभंगातून ईश्वरभक्तीमध्ये जातिभेदाला स्थान नाही हे दाखवून देण्यात आले. समानतेच्या हक्कासाठी स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान देण्याची मागणी केली. "तैसेनि दासीदासेविण गेलीं। तैसें सेवेकिलें पवित्रही जाहलें।।" (पृ. ४३८६) असे विचार मांडून समाजाच्या विविध स्तरांवर सुधारणेची गरज प्रतिपादिली आहे.

समाजसुधारणातील भूमिका:

मानवतावादी दृष्टिकोनातून त्यांनी समाजातील दुरावा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. "मानुषामाजी मदपुच्छास्ते। वेदशास्त्री समर्थिते।।" (पृ. ३१३६) यावरून समाजातील गरिबांचा उपेक्षित दुःखःखत्यांच्या नजरेस आले.

स्त्रियांच्या हक्कासाठी त्यांनी बंडखोर वाणी लिहिली. "बायको भगवंताचीच देखत अवतार। लावा संगीचा भार घालीच तका पुढें जार।।" (पृ. २३७५) यामुळे स्त्रियांना न्याय मिळावा अशी त्यांची भूमिका स्पष्ट होते. जातिव्यवस्थेविरुद्ध जाणारी अभंगेही त्यांनी लिहिली आहेत.

शेवटी, धर्मविषयक चुकीच्या कल्पना मनावर बिंबविणारे अभंगही आढळतात. "मूळ निरंजना। परी आम्हीच निरंजने।।" (पृ. २६५३) अशा रीतीने ईश्वरसत्तेचा विचार मांडून ते भ्रामक विचारसरणीचा बाधित झाले होते, असे दिसते.

संस्कृतीवरील प्रभाव:

भक्तीचा उत्कट रंग तुकारामांच्या अभंगांमधून दिसतो. त्यांच्या अनुभवातून साकार झालेल्या भक्तिपंथामुळे मराठी संस्कृतीला एक नवी दिशा मिळाली. "पांडुरंगा मज लोचनी हाच नुरे। दंडका दंडिका हेमाजवरी।।" (पृ. १३६७)

तुकारामांनी हिंदू परंपरांचे जतन करीत गुरुंची महती सांगितली "हिरे हिरे ज्ञानपंथास। अभंग वाटे मोक्षमार्गा।।" (पृ. २८८८) त्यामुळे आध्यात्मिक मूल्यांना मराठी संस्कृतीत पुन्हा अधिष्ठान प्राप्त झाले.

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती
संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर

तुकारामांनी कृष्णभक्ती आणि गोकुळलीलेतून समाजाला एक असा दृष्टिकोणच दिला की निसर्गाचे आणि वनराईचे पालनपोषण हे धर्म आहे. याचाच परिणाम मराठी संस्कृतीवरील झाला.

तुकारामांनी कृष्णभक्ती आणि विठ्ठलरूपाची संकल्पना मांडली. त्याचा परिणाम मराठी संस्कृतीवर झाला. "फुटोनि विठ्ठलीं वाच्यांत विठ्ठल। अन्नच्या ग्रासीं रहावें।।" (पृ. २९३८) या अभंगाप्रमाणे, मराठी लोकजीवनात "विठ्ठल" ही संकल्पना रुजली. कृष्णलीलांच्या आधारे निसर्गपूजा आणि पशुपक्ष्यांचे संरक्षण हा धर्मविचार पसरला.

त्याचबरोबर, पीठ-मठ आणि सिद्धपंथ यांचाही विचार संत तुकारामांनी मांडला होता. यातून धार्मिक मूल्यांचे सांस्कृतिकरण झाले त्यांच्या पंढरीला केलेल्या पायी प्रवासांमुळेही मराठी संस्कृतीस भक्तीयोगाचे स्वरूप प्राप्त झाले. या सर्व बाबींवरील सविस्तर विवेचनानेच लेखाची पूर्णता होईल.

भक्तीमार्गाशी संबंधित असलेल्या निरनिराळ्या धार्मिक संकल्पना, कृष्णलीला, पीठमठ, निसर्गपूजा विठ्ठलभक्ती, यांची सांस्कृतिक पुनर्स्थापना तुकारामांमुळे झाली "करुणामृतसागर विठ्ठला। चित्त मज देई त्यासीं गेला।।" (पृ. ३३६६) अशा विठ्ठलरूपाच्या स्फुरणांमधून पंढरपुरची महती पटली.

निसर्गाचे महत्त्व पटवून देताना ते म्हणतात, "गा गेली गावनही। वने पाहूनि वनवनी।।" (पृ. २३७८) कृष्णलीलेतून पशुपक्षी यांचेही महत्त्व प्रतिपादित करण्यात आले "आम्ही वांखरूची फळेंच्या दळवीं। साजरे केलें सद्दीची झाडें।।" (पृ. ४३९४) अशाप्रकारे तत्कालीन सांस्कृतिक मूल्यांना पुन्हा एकदा अधिष्ठान प्राप्त झाले

संस्कृतीची पुनर्स्थापना:

भक्तिमार्गाची संकल्पना मराठी संस्कृतीत रुजविण्याचे काम तुकोबांनी बखूबीन बजावले. विठ्ठलरूपासह पंढरिचा प्रवास, खेड्यातील दैवतपूजा, कृष्णलीला इत्यादी कल्पनांनी संस्कृतीला समृद्ध केले. "धनी औरंगासदृश। मानुषाचा कवडसा" (पृ. १३४४) यामुळे वेगळ्या जातीमधील देवाची भावना त्यांच्यात प्रगळ झाल्याचे दिसते. संतपरंपरेच्या चिरंतन मूल्यांचा त्यांनी पुनरुज्जीवन करून भक्तिमार्गाची पायाभरणी केली आहे.

निसर्गसंपदेचेही वर्णन त्यांच्या वाणीत क्वचित क्वचित दिसते. वनराई, पशुपक्षी, वृक्षवृंद नदी-नाले अशा नैसर्गिक दृष्यांची माहिती अभंगात सापडते. "गरजा नागफणीचा क्षिपेनीं। वनराई हित मज जमना।।" (पृ. २६७७) याद्वारे तुकोबांची संस्कृतीतील निसर्गदृष्टी चांगलीच जोपासलेली आढळते.

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती

संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर

साराशः

हा लेख संत तुकारामांच्या साहित्यातील भाषा, समाज आणि संस्कृतीच्या विषयावरील संशोधनास्पद विश्लेषण करणारा आहे. प्रथमतः तुकोबांनी लोकभाषेचे शब्दशास्त्र सहजपणे आत्मसात केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या रचनांमधील भाषाशैलीचा, अभिव्यक्तीचा छंद त्यांच्या लोकभाषेवरील प्रभुत्वाचे द्योतक आहे.

दुसऱ्याकडे स्त्री-पुरुष भेद, जातिभेद आणि गरिबी या समाजगुन्ह्यांना त्यांनी मोठा फटका बसवला आहे. समानतेच्या हक्कासाठी लढा देत न्याय हा मानवधर्म पटवून दिला.

शेवटी, भक्तिमार्गातील अनेक कल्पना, निसर्गपूजा, कृष्णलीला, विठ्ठलभक्ती अशा सांस्कृतिक मूल्यांची पुनर्संस्थापना त्यांच्या लेखणीतून पाहायला मिळते त्यांच्या पंढरीचा प्रवास आणि दर्शन या मूल्यांना अधिकच पोषक झाले.

लौकिक समाजातून उचललेल्या उदाहरणांच्या आधारे तुकोबांचे सर्व आविष्कार स्पष्टपणे मांडण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. यासाठी लेखात त्यांच्या अभंगांचे प्रामाणिकपणे उद्धरण दिले आहे. यातूनच त्यांच्या भाषा, समाज आणि संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीची साक्ष मिळते. त्यामुळे मराठी साहित्याच्या शास्वत परंपरेला वाटचाल सुरू ठेवण्याचे भरीव श्रेय संत तुकारामांना द्यावे लागेल.

संदर्भग्रंथांची यादी:

- १) तुकाराम. (२००८). गाथा श्रीसंत तुकाराम महाराज. (स्वा. खरे संपादित). यशवंत सरस्वत मंडळ प्रकाशन.
- २) टोळंबकर, के.र. (१९९६). संत साहित्याची समाजवादी रूपरेषा. सुविचार प्रकाशन.
- ३) देशपांडे, ज. (२००७). भारतीय संत साहित्य आणि समाजसुधारणा. विद्या प्रकाशन.
- ४) सोनवणे, वैजयंता. (२००९). संत तुकारामांच्या वाङ्मयातील सामाजिक जाणिवा. लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन
- ५) पवार, विजया. (२०१२). संत तुकाराम: भाषा आणि संस्कृती. सहवाङ्मय प्रकाशन.

संत तुकारामांचे साहित्य: भाषा, समाज आणि संस्कृती
संशोधक विद्यार्थी : अशोकभाऊ साहेब मगर